

WOORD VOORAF

Het Centrum voor de Studie van Christelijke Tradities (CSCT) is een onderzoeksgroep van de Universiteit Gent, opgericht in 2006 als samenwerkingsverband met eigen benaming binnen de faculteit Letteren en Wijsbegeerte. Het CSCT is opgericht en wordt gecoördineerd vanuit de vakgroep wijsbegeerte maar verenigt meer dan dertig Gentse onderzoekers uit diverse vakgroepen die in hun onderzoek en/of onderwijs aspecten van het christendom behandelen: de leden zijn zowel doctorandae en doctorandi als postdocs, leden van het zelfstandig academisch personeel en emeriti. Het centrum biedt een contactforum tussen diverse onderzoekers, coördineert onderzoeksprojecten, organiseert lezingenreeksen, een permanente vorming christendom, internationale congressen en verzorgt nationale en internationale publicaties die de Gentse expertise op het vlak van de wetenschappelijke studie van het christendom naar buiten willen brengen. Meer informatie over de leden, de specifieke onderzoeksgebieden, het relevante onderwijs, vroegere en toekomstige activiteiten van het CSCT kan men bekomen via de coördinator Danny Praet (Danny.Praet@ugent.be) of vindt men op de website van het samenwerkingsverband: <http://www.csct.ugent.be>.

Dit boek is grotendeels de neerslag van de lezingenreeks die is georganiseerd in het najaar van 2007. Ook de andere reeksen, over de thema's "Christendom en Filosofie", "Christendom en Wetenschappen", "Protestantisme" en "Jezus en het Nieuwe Testament" zijn bij deze uitgever in boekvorm beschikbaar of zullen dat (hopelijk) in de nabije toekomst zijn.

Ik bedank graag een aantal mensen die geholpen hebben bij de praktische realisatie van de lezingen en/of van dit boek. In eerste instantie uiteraard de collega's die de lezingen hebben gegeven en bereid zijn gevonden hun teksten klaar te maken voor publicatie. De Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (KANTL) stelt al vijf reeksen lang haar prachtige zalen en salons ter beschikking. Het CSCT en de vele toehoorders drukken hiervoor graag hun appreciatie en dank uit, tegenover alle medewerkers en medewerkers maar met een speciaal woord van dank aan de leden van het bestuur en met name aan de vast secretaris van het KANTL Em. Prof. Dr. Werner Waterschoot, aan de teamverantwoordelijke Mevrouw Marijke de Wit, aan de vele medewerkers die als nachtwacht gefungeerd hebben voor een van de lezingen, en vooral aan onze "vaste" *caretaker* de Heer Frank Colman. Ook een woord van dank aan Dr. Nel Grillaert voor het verzorgen van het onthaal bij deze reeks, en voor de hulp bij het klaarzetten en afruimen van de afsluitende recepties.

Het boek had niet tot stand kunnen komen zonder de constante en constant gewaardeerde hulp van de collega's van de facultaire informaticadienst de Heer

Frederic Lamsens en Mevrouw Gitte Callaert. Het technische kunnen en het artistieke talent van Gitte zorgen al jaren voor prachtige affiches en mooie kaften van boeken. Ook van dit boek maakte zij de kft mogelijk. Een woord van dank ook hier aan Dr. Nel Grillaert voor het eerste redactionele nazicht van de teksten.

Ten slotte vermelden wij met dank ook de Gentse werkgroep Wetenschapscommunicatie en -popularisering en uiteraard, via hen, de Vlaamse Overheid voor de financiële steun bij de organisatie van de lezingen en bij de productie van deze boeken.

Danny Praet

INHOUDSTAFEL

Woord vooraf	i
Inleiding	I
Het ontstaan van de middeleeuwse heiligencultus . . . . . MARC VAN UYTFANGHE	7
Christelijke percepties van de profeet Mohammed in het middeleeuwse Westen . . . . . MARIEKE VAN ACKER	31
Zuid-Nederlandse monniken en de sirenezang van een centralistisch kloostermodel . . . . . <i>Een gemengde respons (eerste helft van de twaalfde eeuw)</i> STEVEN VANDERPUTTEN	57
Opkomst en neergang van het vrije denken: Bernardus, Abaelardus en de anderen . . . . . WIM VERBAAL	73
In het spanningsveld tussen profetie en magie . . . . . <i>Hildegard van Bingen en haar positie binnen de twaalfde-eeuwse kerk</i> JEROEN DEPLOIGE M.M.V. SARA MOENS	91
Kathedralen lezen . . . . . <i>Vrouwelijke middelaressen, theologie en politiek in de beeldhouwwerken van de kathedraal Notre-Dame te Reims</i> DANNY PRAET	117
Iconen en orthodoxie . . . . . <i>De beeldenstrijd in Byzantium</i> KRISTOFFEL DEMOEN	143
Tussen Gregorius van Nyssa en Gregorius Palamas . . . . . <i>De onomatodoxie in de Russische theologie</i> LARA SELS	169

De opkomst van het Russische hesychasme: Nil Sorskij (1433-1508)	197
NEL GRILLAERT	
Orthodoxe heiligen in de Russische volksmagie	221
ALEKSEY V. YUDIN	
Het leven van aartspriester Avvakum door hemzelf geschreven	235
<i>Document over het ontstaan van het Russische Schisma, atypisch</i>	
<i>heiligenleven en meesterwerk uit de Russische literatuur</i>	
JEANNINE VERECKEN	

INLEIDING

Heiligen en heiligenlevens hebben eeuwenlang de christelijke tradities gedomineerd, en dit zowel in het Oosten als in het Westen. In dit boek, gebaseerd op de tweede lezingenreeks van het Gentse Centrum voor de Studie van Christelijke Tradities, vormen heiligen en hagiografische bronnen zowat de rode draad tussen de elf bijdragen die hier gebundeld zijn. Het chronologische en thematische startpunt vormt de studie van **Marc Van Uytfanghe** die het ontstaan bespreekt van de heiligencultus in de Late Oudheid en de Vroege Middeleeuwen. In de geschriften van het Nieuwe Testament is van een heiligenverering nog geen sprake: de heiligen zijn alle, levende christenen. De katalysator is wellicht te zoeken in de christenvervolgingen: in het ontstaan van een speciale verering van martelaren. Van Uytfanghe traceert de bepaling van wie heilig is en wie vereerd wordt tot aan de overgang van de Late Oudheid naar de eigenlijke Middeleeuwen.

Hij doet dat zeer genuanceerd vanuit een model dat verschillende factoren en co-factoren laat meespelen, aandacht heeft voor de fasering van deze ontwikkeling en voor de specificiteit van elke fase binnen de evolutie van het concept “heiligen” en hun verering (hagiolatrie) binnen het christendom. Het is een paradox dat een godsdienst die het monotheïsme heeft afgedwongen ten koste van het antieke polytheïsme misschien zelfs meer figuren voor verering heeft voorgehouden dan het veelgodendom ooit heeft gedaan. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de hagiolatrie opmerkelijk sterke tegenkanting ontmoet heeft in de Late Oudheid en ook nog tijdens de Middeleeuwen. Dit debat is uiteraard in alle hevigheid hernomen wanneer Katholieken en Protestanten elk het *echte* christendom trachtten te bepalen. Dit boek wil ook regelmatig verbanden leggen met de hedendaagse situatie. Van Uytfanghe verbindt de laat-antieke en middeleeuwse heiligenverering met de hedendaagse, geseculariseerde verering van idolen in wat hij de “celebrity-supermarkt” noemt. Hij voert aan dat mensen in elke periode en in elke cultuur – of die cultuur nu door religie gedomineerd is of niet – een psychologische nood lijken te hebben aan figuren die voldoende dicht bij hen én tegelijk voldoende ver van hen af staan om een fascinerend spel te spelen van identificatie en projectie. Maar niet alleen de vraag is er altijd geweest, ook het aanbod is zowel in de antieke religies als in de moderne wereld van het entertainment zorgvuldig georganiseerd en hoog gehouden. “Er is niets nieuws onder de zon”, wist *Prediker* (1, 9) al. Het moderne woord “fan”, zo benadrukt Van Uytfanghe in zijn inleidende bemerkingen, komt van het heidense, Latijnse “*fanaticus*”: iemand die op welke manier ook verbonden is aan een heiligdom “*fanum*” en, meer pregnant, iemand die geïnspireerd is door de godheid van dat heiligdom: letterlijk of figuurlijk “bezetten”.

De bijdrage van Van Uytfanghe bestudeert een periode waarin het Westerse, Latijnse en het Oosterse, Griekse of Byzantijnse christendom nog in hoge mate

een eenheid vormden. Vanaf de tweede bijdrage valt het boek eigenlijk uiteen in twee secties waarin enerzijds de Katholieke en anderzijds de Byzantijns-Slavische tradities aan bod komen. Zoals gezegd, vormt de Reformatie een breuklijn in de Westerse tradities die met heiligen te maken hebben, en dus is het chronologische eindpunt hier de afwerking van de kathedraal van Reims die er pas gekomen is na drie eeuwen van werkzaamheden: in 1516, één jaar voor Luther in Wittenberg zijn beroemde 95 stellingen publiek maakte. De sectie over de Byzantijnse en de Slavische tradities weerspiegelt de grotere continuïteit in deze kerken, waarop het concept Middeleeuwen sowieso enkel naar analogie met het Westen van toepassing is. Hier voert de bijdrage van Jeannine Vereecken, over het “atypische heiligenleven” van Avvakum ons tot in Rusland en tot in de zeventiende eeuw.

Marieke Van Acker bespreekt de Middeleeuwse biografische tradities over de profeet Mohammed als anti-hagiografie. Op basis van een groot aantal Latijnse en Oud-Franse biografieën presenteert zij de thema's die de stichter van de Islam in een kwaad daglicht moesten stellen. Haar bronnen gaan van een werkje uit de negende eeuw, geschreven door Eulogius, de bisschop van het door moslims veroverde Cordoba, tot Dante's *Inferno*, waarin Mohammed getoond wordt als de aarts-schismaticus die hiervoor letterlijk in tweeën gespleten is. Via deze bronnen kan men in de christelijke tradities over Mohammed een aantal vaste thema's ontdekken: men toont Mohammed als een schismaticus en een ketter, opgeleid door christelijke ketteren; als een handelaar die uit financiële berekening een huwelijk aangaat en zijn leven lang getekend is door excessieve seksuele driften. Ook het einde van zijn leven dient beschamend te zijn: zijn lichaam zou verscheurd zijn door varkens, wat dan meteen verklaart waarom er bij moslims een taboe rust op varkensvlees. Van Acker toont de vele thema's in de *Levens van Mohammed* (valse mirakels, valse leerstellingen, vromeloosheid, zedeloosheid,...) als het negatief van een christelijk heiligenleven en levert zo een bijdrage tot de studie van de westerse beeldvorming van de islam.

Steven Vanderputten start vanuit de vaststelling dat het monachisme al sinds zijn ontstaan in de derde en vierde eeuw in een gespannen relatie heeft gestaan tot kerkelijke en wereldlijke leiders die gebaat waren bij homogenisering en hiërarchische controle. Hij ontkracht de misvatting dat het quasi monopolie van de Regel van Benedictus in de vroege en de volle Middeleeuwen een dergelijke homogenisering tot stand gebracht heeft, en ook het indrukwekkende netwerk dat de hervormers van Cluny (vanaf 910) tot stand hebben gebracht, vertoonde een aantal opvallende zwarte vlekken, waaronder het Graafschap Vlaanderen. De bijdrage bespreekt aan de hand van de activiteiten en de contacten van één man, Alvisus, abt van Anchin en later bisschop van Atrecht de motieven van hervormers en hun tegenstanders binnen de sociale, economische en politieke context van Vlaanderen en Noord-Frankrijk in de twaalfde eeuw.

Wim Verbaal analyseert in zijn bijdrage “Opkomst en neergang van het vrije denken” de confrontatie tussen Sint Bernardus van Clairvaux en Abaelardus, in Sens, in 1141: die leidde niet tot de veroordeling van laatstgenoemde maar enkel van een aantal stellingen, toegeschreven aan Abaelardus. Dit conflict krijgt een ruimere context binnen de vele conflicten waardoor het Frankrijk van de twaalfde eeuw getekend was: spanningen tussen de wereldlijke en de geestelijke macht, tussen centraal en lokaal gezag, tussen steden en feodale heren, tussen de orden en de wereldlijke kerk, tussen de oude vorming en de nieuwe scholen, tussen de oude vormen van denken en de nieuwe. Verbaal traceert de opkomst van het vrije denken in de Middeleeuwen tot de elfde eeuw, tot Berengarius van Tours, bespreekt de impact van Anselmus en typeert de nieuwe vormen die zich in het denken van Abaelardus manifesteerden. De confrontatie tussen Bernardus en Abaelardus blijkt in werkelijkheid een kluwen van belangen en vooral belangenconflicten geweest te zijn. De vele coalities en de strategieën hadden als finale voornaamste uitkomst dat de geestelijke overheden “het vrije denken” voor eeuwen aan “auctoritates” onderwierpen.

Hildegard van Bingen is de focus van het hoofdstuk verzorgd door **Jeroen Deploige** in samenwerking met **Sara Moens**. De Rijnlandse mystica uit de twaalfde eeuw was actief op heel wat vlakken: zij publiceerde visioen-literatuur, onderhield een intensieve correspondentie met heel wat groten van haar tijd, leidde een klooster, gaf spiritueel advies, beoefende kruidengeneeskunde en gebruikte ook veeleer “magische” bezweringen, die haar op de grens van de orthodoxie en het mainstream christendom hadden kunnen doen belanden. Deze bijdrage analyseert de sociale en intellectuele netwerken waarin Hildegard zich wist te positioneren en past modellen uit de godsdienst-sociologie toe (Weber, Bourdieu) om te bepalen wanneer en waarom iemand als profeet / profetes of magiër / heks gepositioneerd wordt. Uit haar werken en brieven blijkt ook duidelijk dat zij zelf bewust aan haar imago en positie heeft gewerkt. Wij lezen in dit stuk ten slotte een vergelijking met contemporaine bewegingen, zoals de katharen, die ook actief waren in het Rijnland en in Vlaanderen, maar die minder succesvol waren in hun interactie met het establishment.

De Romeinse provinciehoofdstad Reims wist zich ook na de volksverhuizingen een machtspositie te verwerven: het aartsbisdom Reims wist zich blijvend op te werpen als de kerk waarin de koningen van Frankrijk gezalfd en gekroond werden. De bijdrage van **Danny Praet** toont de ontwikkeling van mythen en legenden die de stichting van Reims met die van Rome, en de bekering van Clovis met die van Constantijn in verbinding brachten. De geschiedenissen van Gregorius van Tours, van Flodoardus van Reims, en het *Leven van de Heilige Remigius* geschreven door Hincmar aartsbisschop van Reims, tonen de ontwikkeling van steeds grotere machtsaanspraken voor de Kerk in het algemeen en voor de kerk van Reims in het bijzonder. In al deze verhalen spelen vrouwen (Clothilde, de

Heilige Helena, later Jeanne d' Arc) de rol van middelares, wat hen vergelijkbaar maakt met vrouwe Ecclesia en met de Middelares waaraan de kathedraal Notre-Dame is opgedragen. De zeer rijke iconografie waarvoor de dertiende-eeuwse kathedraal van Reims terecht beroemd is, laat toe deze legenden en deze aanspraken ook te lezen in steen.

Kristoffel Demoen levert de eerste bijdrage over de Byzantijnse traditie en schrijft meer bepaald over de crisis van het iconoclisme. De productie en verering van iconen ziet men (terecht) als centrale gegevens in de Byzantijnse en, ruimer, de Orthodox-Christelijke Tradities, maar in de achtste eeuw, met de zogenaamde Isaurische Dynastie (Leo III en opvolgers) is Byzantium in een diepgaande crisis terecht gekomen waarbij zowel politieke als religieuze leiders met de traditie van de iconen wilden breken. Demoen presenteert de nationale en internationale context van deze crisis (de druk van de Islam, de aspiraties van de bisschop van Rome en van keizer Karel de Grote), behandelt de motieven van beide partijen en geeft een overzicht van de argumenten pro en contra de verering van iconen. Zijn tekst gaat ook dieper in op het denken van twee groten van de achtste en de negende eeuw: Johannes Damascenus en Theodoros Stoudites. Zijn bijdrage sluit af met een analyse van de blijvende impact die de crisis van het iconoclisme gehad heeft op het Byzantijnse christendom.

Lara Sels spant een boog van duizend jaar tussen het begin en het einde van de Byzantijnse theologische traditie: tussen een van de grote Kappadokische Kerkvaders uit de vierde eeuw, Gregorius van Nyssa, en Gregorius Palamas uit de veertiende eeuw: de grote theoreticus van de mystieke, quiëtistische beweging van het hesychasme. Gregorius van Nyssa was de Kerkvader die wellicht het meeste door het Neoplatonisme beïnvloed was. Vanuit de Plotinische mystiek en in het kader van theologische debatten met de Arianen, had hij een theorie ontwikkeld over de ontoereikendheid van taal in het algemeen, en van theologische taal in het bijzonder. Dit debat heeft met name geleid tot een controverse over het statuut van de namen van God en bij uitbreiding tot een problematisering van de kenbaarheid van God. Sels beschrijft de breuk tussen de zogenaamde vereerders en de zogenaamde bestrijders van de Naam Gods in de Byzantijns-Slavische traditie en vertelt hoe dit debat in 1913 zelfs geleid heeft tot een gewapende interventie van Russische troepen op Athos.

De volgende bijdrage sluit chronologisch en thematisch hierbij aan. **Nel Grillaert** heeft een bespreking gewijd aan het hesychasme in vijftiende-eeuws Rusland. Zij presenteert het leven en het denken van de theoloog en monastieke hervormer Nil Sorskij, die twintig jaar oud was wanneer de val van Constantinopel (1453) een einde maakte aan het Byzantijnse Rijk. Het Russische hesychasme had, via de historische banden met de kloosters op de Berg Athos, wortels die teruggaan op de Woestijnvaders van de vierde en vijfde eeuw. Grillaert bespreekt de beweging met

haar typische gebedspraktijk en theologie ook in het kader van de zoektocht van het Russische christendom naar een eigen identiteit in de nieuwe religieuze en politieke verhoudingen, en zij heeft aandacht voor de spanningen tussen de officiële Russische Kerk en de volksdevotie ten tijde van het hesychasme. Sorskij liet zich inspireren door de Woestijnvaders bij de uitbouw van een Russische semi-anachoretische kloostervorm, de *skit*, die van groot belang is geweest voor de hele Russische cultuur en prominent aanwezig is in, bijvoorbeeld, Dostoevskij.

Aleksey V. Yudin bestudeert de complexe interactie tussen pre-christelijke Russische en Oekraïense tradities van volksmagie en het Mediterrane erfgoed dat via de christelijke heiligencultus is geïntroduceerd. De christelijke heiligen hebben vaak functies van antieke goden overgenomen en hun verering was in het Romeinse en Byzantijnse Rijk al een zeer heterogene aangelegenheid. De Russische heiligen zijn de focus van zeer specifieke geloofsovertuigingen en rituelen. De bijdrage van Yudin geeft een aantal magische formules die in deze tradities gebruikt werden en bespreekt verder een aantal concrete gevallen, zoals de bekende heilige Georgius en de heilige Nicolaas maar ook minder bekende heiligen, om aan te geven tegen welke gevaren deze heiligen de mensen geacht werden te beschermen, wat zij positief konden realiseren en op welke manier de gelovigen de heiligen konden bewegen tot de gewenste interventies. Er rest in de Russische wereld nog enorm veel materiaal te ontsluiten en te bestuderen, maar deze kleine doorsnede geeft al aan hoe verscheiden de functies en de voorstellingen van de heiligen in de Oost-Slavische volksmagie zijn en hoe ver het volkse heilengeloof af staat van de canonieke voorbeelden.

Jeannine Vereecken sluit het boek af met een voorstelling van een bij ons te weinig bekende klassieker uit de Russische literatuur: een boek door alle grote Russische schrijvers geprezen voor zijn pure literaire kwaliteiten en een centraal werk voor de geschiedenis van het Russische Schisma: de autobiografie van de aarts-priester Avvakum. In de zeventiende eeuw was Avvakum de meest fervente verdediger van het Oude Geloof: hij verzette zich tegen hervormingen in de ritus en de theologie die volgens velen Rusland te veel in Westerse (Griekse en zelfs de Latijnse) richting zou doen evolueren. Het Russische Schisma maakte extreme emoties los: gruwelijke vervolgingen, zelfverbrandingen uit protest tegen de hervormingen, massale migraties naar perifere gebieden in Rusland. Avvakum schreef zijn spirituele autobiografie in zijn ondergrondse kerker in Siberië, en vatte het werk op als een heiligenleven, waarin hij de hand van God aan het werk zag, de nodige mirakels verwerkte maar vooral ook op literaire wijze getuigenis aflegde van zijn eigen religieuze visie op de wereld.

Met de presentatie van deze zeventiende-eeuwse auto-hagiografie eindigt het impressionistische panorama van de christelijke tradities uit de Westerse Middeleeuwen en de Byzantijns-Slavische wereld met een laat en origineel document dat

zich bewust heeft ingeschreven in de traditie van de heiligenverering zoals die in de eerste eeuwen van het christendom ontstaan en in de eerste bijdrage van dit boek beschreven is.